ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 9 | ISSUE - 10 | JUNE - 2023

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

महाराष्ट्रातील दोन प्रमुख शासकीय वस्तुसंग्रहालयांचे तुलनात्मक अध्ययन व इतिहासातील योगदान मध्यवर्ती वस्तुसंग्रहालय, नागपूर आणि कै. रामलिंगप्पा लामतुरे शासकीय वस्तुसंग्रहालय, तेर, जि. धाराशिव (उस्मानाबाद)

प्रा. डॉ. ओमशिवा लिगाडे
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव, जि. लातूर.

श्री भुजंग बोबडे
इतिहास संशोधक, जळगाव, ता., जि. जळगाव.

सारांश

मध्यवर्ती वस्तुसंग्रहालय, नागपूर आणि कै. रामलिंगप्पा लामतुरे शासकीय वस्तुसंग्रहालय, तेर ही महाराष्ट्रातील संग्रहालयनिर्मितीच्या दोन भिन्न परंपरांचे प्रतिनिधित्व करणारी महत्त्वाची ज्ञानकेंद्रे आहेत. नागपूरचे संग्रहालय शासनप्रेरित, बहुविषयक आणि प्रादेशिक स्वरूपाचे असून पुरातत्त्व, कला-उद्योग, मानववंशशास्त्र, चित्रकला, भूशास्त्र आणि नैसर्गिक इतिहास यांचा विस्तृत कालपट मांडते. तेरचे संग्रहालय प्राचीन तगरच्या पुरावस्तूंवर केंद्रित असून रामलिंगप्पा लामतुरे यांच्या स्थानिक वारसाजागरूक प्रयत्नांतून विकसित झाले. प्रस्तुत संशोधनात दोन्ही संस्थांचा उगम, संग्रहाचे स्वरूप, वस्तूंचे प्राथमिक ऐतिहासिक साधन म्हणून असलेले मूल्य, इतिहासलेखनातील योगदान, शिक्षण, दस्तावेजीकरण आणि संवर्धन यांचे तुलनात्मक विश्लेषण केले आहे. अभ्यासातून नागपूर संग्रहालय विदर्भ व मध्य भारताच्या व्यापक प्रादेशिक इतिहासासाठी, तर तेर संग्रहालय सातवाहनकालीन व्यापारी नगराच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाच्या सूक्ष्म पुनर्रचनेसाठी विशेष उपयुक्त असल्याचे स्पष्ट होते. वैज्ञानिक नोंदणी,

संदर्भाधारित प्रदर्शन, सामग्रीनिहाय संवर्धन आणि डिजिटल प्रवेश यांच्या साहाय्याने या दोन्ही संग्रहालयांचे संशोधनमूल्य अधिक परिणामकारकपणे समाजापर्यंत पोहोचविता येईल.

कीवर्ड्स : मध्यवर्ती वस्तुसंग्रहालय नागपूर; रामलिंगप्पा लामतुरे वस्तुसंग्रहालय; तेर-तगर; सातवाहन; विदर्भ; पुरातत्त्व; संग्रहालयशास्त्र; प्रादेशिक इतिहास; सार्वजनिक इतिहास.

१. प्रस्तावना

वस्तुसंग्रहालय हे प्राचीन किंवा दुर्मीळ वस्तूंचे निष्क्रिय भांडार नसून वस्तूंची निवड, कायदेशीर प्राप्ती, नोंदणी, वर्गीकरण, संवर्धन, संशोधन आणि अर्थपूर्ण प्रदर्शन यांद्वारे इतिहासाचे ज्ञान निर्माण करणारी संस्था आहे. लिखित साधने अनेकदा राजकीय सत्ता, धर्मसंस्था किंवा प्रशासकीय व्यवहारांवर केंद्रित असतात; परंतु नाणी, शिल्पे, मृद्भांडी, अलंकार, साधने, खेळणी, शस्त्रे, जीवाश्म आणि दैनंदिन उपयोगाच्या वस्तू सामान्य समाज, कारागीर, स्त्रिया, मुले, व्यापारी आणि स्थानिक समुदायांच्या अनुभवांचे भौतिक पुरावे पुरवतात. त्यामुळे संग्रहालयीन वस्तू सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक, कलात्मक आणि पर्यावरणीय इतिहासाच्या पुनर्रचनेत स्वतंत्र आणि अनिवार्य स्थान बाळगतात.

नागपूर आणि तेर यांची तुलना दोन वस्तुसंग्रहालयांच्या वस्तुसंख्येची तुलना नसून ज्ञाननिर्मितीच्या दोन पद्धतींचे अध्ययन आहे. नागपूर संग्रहालयाची निर्मिती एकोणिसाव्या शतकातील शासकीय प्रादेशिक ज्ञानसंकलनातून झाली; तेर संग्रहालयाची पायाभरणी परिसरात विखुरलेल्या पुरावस्तू नष्ट होण्यापासून वाचविणाऱ्या स्थानिक संग्राहकाच्या प्रयत्नांतून झाली. नागपूरमध्ये अनेक प्रदेश, कालखंड आणि ज्ञानशाखा एकत्र येतात; तेरमध्ये एका प्राचीन नगराशी संबंधित वस्तूंची स्थानिक सांस्कृतिक सुसंगती दिसते. या भिन्नतेचा संग्रहाच्या व्यवस्थापनावर, संशोधनप्रश्नांवर आणि सार्वजनिक इतिहासाच्या स्वरूपावर होणारा परिणाम प्रस्तुत लेखाचा केंद्रबिंदू आहे.

२. उद्दिष्टे, संशोधनपद्धती आणि मर्यादा

या अध्ययनाची उद्दिष्टे दोन्ही संग्रहालयांच्या संस्थात्मक विकासाचा मागोवा घेणे, संग्रहांचे विषयवार व कालवार स्वरूप स्पष्ट करणे, वस्तूंच्या आधारे इतिहासातील योगदानाचे मूल्यमापन

करणे आणि दस्तावेजीकरण, संवर्धन, शिक्षण व सार्वजनिक सहभाग यांच्या दृष्टीने त्यांची तुलना करणे अशी आहेत. ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक पद्धतींचा एकत्रित वापर केला आहे. नागपूरसाठी महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअरची अधिकृत ऑनलाइन आवृत्ती, तर तेरसाठी शासनप्रकाशित 'तेर' ग्रंथ, भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षणाचा वार्षिक आढावा, उत्खनन अहवाल, हस्तिदंत-अस्थीविषयक संशोधन आणि संग्रहालयशास्त्रीय प्रकल्प अहवाल वापरले आहेत. नागपूर गॅझेटिअरची ऑनलाइन आवृत्ती पृष्ठांकित नसल्यामुळे अनुमानित पृष्ठक्रमांक देण्याऐवजी अचूक प्रकरण व उपविभाग वापरला आहे.

हा अभ्यास नव्या क्षेत्रीय सर्वेक्षणावर आधारित नसल्यामुळे जुन्या स्रोतांतील दालनरचना किंवा सुविधा आजही तशाच कार्यरत आहेत, असे गृहीत धरलेले नाही. उपलब्ध नोंदींमध्ये संग्रहनिर्मिती, शासनाकडे हस्तांतरण आणि औपचारिक संस्थाकरण या भिन्न प्रक्रियांचे दिनांक वेगळे असू शकतात. म्हणून प्रत्येक स्रोताचा कालसंदर्भ स्पष्ट ठेवून निष्कर्ष मांडले आहेत. लोकप्रिय गौरवकथांपेक्षा अधिकृत, शासनप्रकाशित आणि समीक्षित शैक्षणिक स्रोतांना प्राधान्य दिले आहे.

३. मध्यवर्ती वस्तुसंग्रहालय, नागपूर

३.१ स्थापना आणि संस्थात्मक स्वरूप

नागपूरच्या सिव्हिल लाइन्स परिसरातील मध्यवर्ती वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना १८६३ मध्ये झाली. विदर्भ आणि तत्कालीन मध्यप्रांत-महाकोशल प्रदेशाशी संबंधित विविध सामग्री एकाच संस्थेत आणल्यामुळे त्याला प्रादेशिक आणि विश्वकोशीय स्वरूप प्राप्त झाले. गॅझेटिअरमध्ये कला व उद्योग, पुरातत्त्व, मानववंशशास्त्र, चित्रकला, भूशास्त्र आणि नैसर्गिक इतिहास असे प्रमुख विभाग नोंदविले आहेत. ही विभागरचना मानवी संस्कृती, उत्पादनकौशल्य, राजकीय-सांस्कृतिक इतिहास आणि नैसर्गिक पर्यावरण यांना एकाच व्यापक ज्ञानरचनेत जोडते.[1]

३.२ कला, पुरातत्त्व आणि अभिलेखीय पुरावे

कला व उद्योग विभाग नागपूर संग्रहालयाच्या व्यापक संकलनधोरणाचे महत्त्वाचे उदाहरण आहे. धातुकाम, शिंग व हस्तिदंत, लाखकाम, दगडी जडाव, लाकडी कोरीवकाम, वस्त्रे आणि सजावटीची मृत्तिका अशा विविध माध्यमांतील वस्तू कारागिरीपरंपरा, कच्चा माल, उत्पादनतंत्र आणि बाजारपेठीय देवाणघेवाणीचे पुरावे म्हणून वाचता येतात. भोसले संग्रहातील सचित्र

हस्तलिखिते व सजावटीच्या वस्तू प्रादेशिक आश्रयव्यवस्था, दरबारी अभिरुची आणि बाह्य सांस्कृतिक संपर्कांचा अभ्यास करण्यास मदत करतात.[2]

पुरातत्त्व विभागात प्रागैतिहासिक सामग्री, शिल्पे, कांस्यप्रतिमा, नाणी, शिलालेख, ताम्रपट आणि अन्य पुरावस्तूंचा समावेश होता. पाषाणयुगीन व ताम्रपाषाणकालीन सामग्री प्रारंभिक मानवी वस्तीचे संकेत देते; हिंदू, जैन आणि बौद्ध शिल्पे धार्मिक आश्रय, प्रतिमाविज्ञान आणि कलाशैलींचे परिवर्तन दाखवतात. वाकाटक, शरभपुरीय, राष्ट्रकूट, कलचुरी आणि इतर राजसत्तांशी संबंधित लेख व ताम्रपट प्रशासन, भूमिदान, ग्रामसीमा, करमुक्ती, धार्मिक संस्था आणि लेखनभाषेच्या इतिहासासाठी प्राथमिक साधने ठरतात. नाण्यांतून राजकीय सार्वभौमत्व, धातुतंत्र, चलनप्रणाली आणि व्यापारव्यवहारांची माहिती मिळते.[3]

मानववंशशास्त्रीय विभागातील वस्त्रे, अलंकार, वाद्ये, घरगुती साधने, कृषी व शिकारीची उपकरणे आणि छायाचित्रे प्रदेशातील समुदायांच्या श्रमपद्धती, तंत्रज्ञान, पोशाख आणि संसाधनवापराचे दस्तावेज आहेत. चित्रकला विभागातील मुघल, राजस्थानी, कांग्रा, दख्खनी आणि आधुनिक भारतीय नमुने दृश्यसंस्कृतीचा तुलनात्मक अभ्यास घडवतात. भूशास्त्रीय संग्रहातील खडक, खनिजे आणि जीवाश्म तसेच नैसर्गिक इतिहासातील पक्षी, सरपटणारे प्राणी व सस्तन प्राण्यांचे नमुने मानवी इतिहासाला पर्यावरण, खाणकाम, उद्योग आणि जैवविविधतेच्या दीर्घ संदर्भात ठेवतात. आज या संग्रहांचे अर्थनिर्णयन करताना समुदायांचे स्वप्रतिनिधित्व आणि पर्यावरणीय परिवर्तन यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे.[4]

३.३ संशोधन आणि संग्रहालयीन शिक्षण

नागपूर संग्रहालयाचे इतिहासलेखनातील मोठे योगदान म्हणजे विदर्भाचा इतिहास केवळ राजवंश व युद्धांच्या चौकटीत न ठेवता बहुस्रोत पद्धतीने समजण्याची संधी देणे. शिलालेख आणि ताम्रपट सत्तासंबंध स्पष्ट करतात; नाणी अर्थव्यवस्था दर्शवतात; शिल्पे धार्मिक व कलात्मक आश्रयाचा मागोवा देतात; कारागिरीच्या वस्तू तंत्रज्ञान व श्रमाचा इतिहास उलगडतात; भूशास्त्रीय आणि नैसर्गिक नमुने मानवी जीवनाची पर्यावरणीय पायाभूमी दाखवतात. गॅझेटिअरमध्ये सार्वजनिक दालनांबरोबर अभ्यासासाठी राखीव संग्रह, संदर्भग्रंथालय, छायाचित्रसेवा आणि विशेष प्रदर्शनांचा उल्लेख आहे. ही ऐतिहासिक नोंद संग्रहालयाला संशोधक, विद्यार्थी आणि सामान्य अभ्यागत यांच्यातील दुवा म्हणून पाहण्यास आधार देते.[5]

नागपूर संग्रहालयाच्या बहुविषयकतेचा उपयोग केवळ विविध वस्तू एकत्र पाहण्यात नाही, तर परस्परांशी भिन्न स्रोतांचे चिकित्सक वाचन करण्यात आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या राजसत्तेचा ताम्रपट प्रशासनाची भाषा सांगतो, त्याच काळातील नाणे आर्थिक व्यवहार आणि प्रतिमा-प्रतीकांचे स्वरूप दाखवते, तर शिल्प आणि हस्तलिखित धार्मिक आश्रय व दृश्यसंस्कृतीचे संकेत देतात. भूशास्त्रीय नमुने धातू आणि दगडाच्या उपलब्धतेची पार्श्वभूमी स्पष्ट करतात. अशा एकत्रित अभ्यासातून वस्तू स्वतंत्र नमुना न राहता इतिहासाच्या परस्परसंबंधित प्रक्रियेचा भाग बनते. तथापि, जुन्या वर्गीकरणांना अंतिम सत्य न मानता वस्तूची प्राप्ती, पूर्वीची नावे, स्थानिक अर्थ आणि नव्या संशोधनाच्या आधारे नोंदी नियमितपणे अद्ययावत करणे आवश्यक आहे.

४. कै. रामलिंगप्पा लामतुरे शासकीय वस्तुसंग्रहालय, तेर

४.१ तेर-तगरचे ऐतिहासिक स्थान

तेर हे तेरणा नदीकाठी वसलेले प्राचीन नगर असून त्याची ओळख तगरशी केली जाते. प्राचीन व्यापारवर्णने, पुरातत्त्वीय टेकाडे, शिलालेख, वास्तू-अवशेष आणि उत्खननातील सामग्री यांमुळे तगर हे दक्षिणापथातील महत्त्वाचे अंतर्गत व्यापारी व उत्पादनकेंद्र मानले जाते. पैठण, दख्खनमधील नगरकेंद्रे आणि पश्चिम किनाऱ्यावरील बाजारमार्गांना जोडणाऱ्या जाळ्यात त्याचे स्थान होते. प्रा. शांताराम भालचंद्र देव यांनी तगर-तेर ओळख, प्राचीन मार्ग, पुराभिलेख आणि आरंभीच्या संशोधनाची शास्त्रीय पार्श्वभूमी मांडली आहे.[6]

तेरच्या शेतांमध्ये व टेकाडांवर आढळणाऱ्या पुरावस्तू शेती, बांधकाम आणि अनियंत्रित संकलनामुळे नष्ट होण्याचा धोका असताना रामलिंगप्पा खंडप्पा लामतुरे यांनी त्यांचे संकलन व जतन सुरू केले. त्यांच्या संग्रहात स्थानिक नागरिकांनी दिलेल्या वस्तूंचाही समावेश होत गेला. शासनप्रकाशित 'तेर' ग्रंथात लामतुरे संग्रहाच्या निर्मितीचा मागोवा आणि हस्तिदंत, शंख, अस्थी, मृत्तिका, धातू व दगड यांच्या वस्तूंचे वर्गीकरण आढळते. या प्रक्रियेमुळे विखुरलेली सामग्री एकत्र आली; मात्र प्रत्येक वस्तूचा शोधसंदर्भ उपलब्ध असेलच असे नाही, ही संशोधनातील मर्यादा लक्षात ठेवावी लागते.[7]

भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षणाच्या १९७०–७१ च्या आढाव्यात रामलिंगप्पा लामतुरे आणि तेरमधील संग्राहकांकडून तेवीस हजारांहून अधिक पुरावस्तू संग्रहालयासाठी प्राप्त झाल्याची स्पष्ट नोंद आहे. त्या वेळी नियोजित इमारत पूर्ण होईपर्यंत संग्रह भाड्याच्या वास्तूत ठेवण्यात आल्याचेही

नमूद केले आहे. ही नोंद वैयक्तिक संग्रहाचे शासकीय संस्थाकरण कसे झाले, याचा विश्वसनीय प्रशासकीय पुरावा पुरवते.[8]

४.२ उत्खनन, संग्रह आणि सामाजिक इतिहास

२०१४–१५ मधील उत्खनन अहवालात तेरणा नदीकाठचा विस्तृत पुरातत्त्वीय परिसर, अनेक मीटर जाडीचे सांस्कृतिक निक्षेप, वास्तू-अवशेष, मृद्भांडी आणि विविध उत्पादनक्रियांचे पुरावे नोंदविले आहेत. हा नियंत्रित उत्खननसंदर्भ पृष्ठभागावर सापडलेल्या संग्रहित वस्तूंचे कालानुक्रमिक आणि कार्यात्मक अर्थनिर्णयन करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. तेरचे व्यापारी केंद्र म्हणून असलेले स्थान केवळ प्राचीन ग्रंथातील उल्लेखावर नव्हे, तर वस्तीस्तर, स्थापत्य आणि चल-वस्तूंच्या संयुक्त पुराव्यावर तपासता येते.[9]

उत्खननात व संग्रहालयात मृत्तिकामूर्ती, मृद्भांडी, साचे, मणी, शंखवस्तू, हस्तिदंत, अस्थीची साधने, धातुवस्तू आणि नाणी अशा विविध पुरावस्तू आढळतात. मृत्तिकासाचे वस्तूंच्या पुनरुत्पादनाची आणि बाजाराभिमुख निर्मितीची शक्यता दर्शवतात; मणी, शंख व नाणी दूरव्यापाराचे संकेत देतात; खेळणी, अलंकार आणि सौंदर्योपयोगी साधने घरगुती जीवन, वेशभूषा, बालजीवन आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचे पैलू उलगडतात. त्यामुळे तेरचा इतिहास राजकीय घटनांपुरता न राहता कारागीर, व्यापारी, स्त्रिया आणि मुलांच्या अनुभवांपर्यंत विस्तारतो.[10]

हस्तिदंत व अस्थी-वस्तूंवरील आधुनिक अध्ययनात आरशांच्या मुठी, कंगवे, सुया, काजळशलाका, अलंकार आणि मानवी प्रतिमांच्या कलात्मक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला आहे. अशा वस्तू उच्च दर्जाचे कौशल्य, कच्च्या मालाचा पुरवठा, दैनंदिन प्रसाधनपद्धती आणि सामाजिक अभिरुची यांचे एकत्रित पुरावे आहेत. मात्र वस्तूचा उपयोग, लिंगसंबंधित अर्थ किंवा व्यापारसंबंध ठरविताना आकारशास्त्र, वापरखुणा, समांतर उत्खननसंदर्भ आणि दिनांकन यांचा संयुक्त विचार आवश्यक आहे.[11]

४.३ दस्तावेजीकरण, संवर्धन आणि सार्वजनिक भूमिका

तेर वस्तुसंग्रहालयावरील संग्रहालयशास्त्रीय प्रकल्प अहवालात प्रवेश नोंदवही, accession register आणि detailed catalogue register उपलब्ध असल्याचा उल्लेख आहे. अशा नोंदी वस्तूचा क्रमांक, प्राप्तिस्थळ, प्राप्तीप्रकार, वस्तुद्रव्य, मोजमाप, स्थिती आणि संग्रहातील स्थान यांना

परस्पर जोडतात. उत्खननस्तर नसलेल्या पृष्ठसंकलित वस्तूंसाठी ही अभिलेखसाखळीच त्यांच्या शिल्लक संशोधनमूल्याचे संरक्षण करते. म्हणून दस्तावेजीकरण हे कार्यालयीन काम नसून संवर्धन आणि इतिहासलेखनाचा मूलभूत भाग आहे.[12]

याच अहवालात प्रकाश, उष्णता, आर्द्रता, धूळ, कीटक, बुरशी आणि चुकीची हाताळणी यांमुळे होणाऱ्या हानीचा विचार केला आहे. हस्तिदंत, अस्थी, शंख, मृत्तिका आणि धातू यांना एकसमान उपचार लागू करता येत नाहीत. स्थिर वातावरण, योग्य आधार, नियमित स्वच्छता, कीटकनिरीक्षण, स्थिती-अहवाल आणि प्रशिक्षित तज्ज्ञांकडून मर्यादित हस्तक्षेप या प्रतिबंधात्मक उपायांना प्राधान्य दिले पाहिजे. वस्तू आकर्षक दिसावी म्हणून घासणे, रंग देणे किंवा अप्रमाणित रसायन वापरणे तिची ऐतिहासिक सत्यता नष्ट करू शकते.[13]

तेरच्या बाबतीत संग्रहालय आणि पुरातत्त्वीय स्थळ यांचा संबंध अधिक दृश्यमान करणे आवश्यक आहे. संग्रहातील वस्तू कोणत्या टेकाडाशी, वास्तूशी किंवा शोधपरिस्थितीशी संबंधित आहे हे उपलब्ध पुराव्यानुसार नकाशावर दाखविल्यास अभ्यागताला वस्तूच्या मूळ संदर्भाची जाणीव होते. नियंत्रित उत्खननातून प्राप्त वस्तू, पृष्ठसंकलित वस्तू आणि स्थानिक नागरिकांनी दिलेल्या वस्तू यांची नोंद स्पष्टपणे वेगळी ठेवली पाहिजे. ही भिन्नता वस्तूचे महत्त्व कमी करत नाही; उलट तिच्याबाबत किती निश्चित माहिती उपलब्ध आहे, हे प्रामाणिकपणे दर्शवते. अशा पारदर्शक अर्थबोधामुळे स्थानिक अभिमान आणि शास्त्रीय चिकित्सकता यांचा समतोल साधता येतो.

५. तुलनात्मक अध्ययन

५.१ व्याप्ती, सांद्रता आणि स्रोतसंदर्भ

नागपूर आणि तेर यांच्यातील मूलभूत भेद 'व्याप्ती' आणि 'सांद्रता' यांचा आहे. नागपूरमध्ये अनेक प्रदेश, पदार्थ, समुदाय, विषय आणि कालखंड यांची तुलना करता येते. त्याचा बहुविषयक संग्रह मानवी संस्कृतीचा इतिहास भूशास्त्र, नैसर्गिक संसाधने आणि जैवविविधतेच्या पार्श्वभूमीवर मांडतो. त्याच वेळी जुन्या व व्यापक संग्रहातील काही वस्तूंचा मूळ पुरातत्त्वीय किंवा सामाजिक संदर्भ अपुरा असण्याची शक्यता असते; त्यामुळे जुन्या नोंदींचे पुनर्परीक्षण आणि प्राप्तिइतिहासाचे दस्तावेजीकरण आवश्यक ठरते.[14]

तेरमध्ये एका प्राचीन नगराशी संबंधित वस्तूंची भौगोलिक व सांस्कृतिक सुसंगती अधिक आहे. संग्रहातील हस्तिदंत, शंख, अस्थी, मृत्तिका, धातू आणि दगड यांच्या वस्तू परस्परांशी जोडून

उत्पादन, उपभोग, अलंकरण आणि धार्मिक जीवनाचा सूक्ष्म अभ्यास करता येतो. परंतु पृष्ठभागावर सापडलेल्या वस्तूंचा अचूक स्तर आणि स्थळबिंदू अज्ञात असल्यास त्यांचा कालक्रम नियंत्रित उत्खननातील वस्तूंच्या तुलनेने सावधपणे ठरवावा लागतो. तेरचे बलस्थान स्थानिक संदर्भ आहे; त्याची शास्त्रीय मर्यादा संदर्भाच्या असमान नोंदीत आहे.[15]

५.२ इतिहासातील परस्परपूरक योगदान

नागपूर संग्रहालय 'प्रदेशाचा दीर्घकालीन सांस्कृतिक व पर्यावरणीय विकास कसा झाला?' या प्रश्नासाठी उपयुक्त आहे; तेर संग्रहालय 'विशिष्ट प्राचीन नगरातील लोक कसे उत्पादन करीत, व्यापार करीत, सजत आणि दैनंदिन जीवन जगत होते?' या प्रश्नासाठी उपयुक्त ठरते. तेरच्या उत्खननातून उपलब्ध वास्तू, मृद्भांडी, उत्पादनाचे अवशेष आणि लहान पुरावस्तू एकत्र वाचल्यास नगराच्या व्यापारी व कारागिरीप्रधान स्वरूपाचा अधिक विश्वसनीय अर्थ लावता येतो. अशा प्रकारे एक संस्था व्यापक प्रादेशिक तुलना घडवते, तर दुसरी स्थानविशिष्ट सूक्ष्म इतिहासाला आधार देते.[16]

दोन्ही संग्रहालये वस्तूला प्राथमिक ऐतिहासिक साधन म्हणून वाचण्याची पद्धत शिकवतात. नागपूरमधील ताम्रपट सत्ता, भूमिदान आणि प्रशासनाचे साक्ष्य देतो; नाणे अर्थव्यवस्था, प्रतीके आणि प्रसारक्षेत्र स्पष्ट करते; खनिज नमुना उद्योगाच्या भौतिक आधाराकडे लक्ष वेधतो. तेरमधील मृत्तिकासाचा पुनरावृत्त उत्पादनाचे संकेत देतो; हस्तिदंती मुठी कौशल्य, प्रसाधन आणि प्रतिष्ठेचा संदर्भ उघडतात. कोणत्याही वस्तूचा अर्थ नोंदणी, प्राप्तिसंदर्भ, तुलनात्मक पुरावा आणि योग्य दिनांकनाशिवाय पूर्ण होत नाही.

दोन्ही संग्रहालयांच्या निर्मितीचा सामाजिक इतिहासही त्यांच्या आजच्या अर्थबोधात समाविष्ट केला पाहिजे. नागपूरचे संग्रहालय प्रशासकीय सर्वेक्षण, शासकीय संकलन आणि विविध प्रदेशांतून झालेल्या हस्तांतरणांच्या परंपरेतून घडले; त्यामुळे संग्रहातील निवड, वसाहतकालीन वर्गीकरण आणि मूळ समुदायाशी असलेले संबंध यांचे पुनर्मूल्यांकन आवश्यक आहे. तेरचे संग्रहालय स्थानिक निरीक्षण, नागरिकांचा सहभाग आणि एका संग्राहकाच्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांतून आकारले; त्यामुळे समुदायाधारित वारसाजतनाचे सामर्थ्य दिसते. शासन वैज्ञानिक नोंदणी, सुरक्षा आणि दीर्घकालीन संवर्धन पुरवते, तर स्थानिक समाज स्थळस्मृती, वस्तूंच्या वापराचा संदर्भ आणि जिवंत सांस्कृतिक नाते जतन करतो. या दोन्ही भूमिका परस्परविरोधी नसून पूरक आहेत.

५.३ शिक्षण आणि सार्वजनिक सहभाग

नागपूर संग्रहालयातील बहुविषयक दालने विद्यार्थ्यांना कला, पुरातत्त्व, समाज, भूशास्त्र आणि जैवविविधता यांचा परस्परसंबंध दाखवू शकतात. राखीव संग्रह, संदर्भग्रंथालय आणि विशेष प्रदर्शनांची ऐतिहासिक नोंद संशोधनाधिष्ठित शिक्षणाची क्षमता दर्शवते. वस्तूंच्या निरीक्षणावर आधारित कार्यपत्रिका, नाणेवाचन, शिलालेख परिचय, पदार्थविज्ञान आणि स्थानिक उद्योगाशी संबंध जोडल्यास पाठ्यपुस्तकातील माहितीला भौतिक पुराव्याची जोड मिळते.[17]

तेर संग्रहालयात गावातील टेकाडे, मंदिरे, नदीपरिसर आणि संग्रहित वस्तू यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करण्याची विशेष संधी आहे. प्रकल्प अहवालाच्या निष्कर्षानुसार तेरची समृद्धी, सातवाहनकालीन व्यापार-कला केंद्र म्हणून त्याचे स्थान आणि लामतुरे संग्रहाचे जतनकार्य स्थानिक इतिहासाला राष्ट्रीय इतिहासाशी जोडते. रामलिंगप्पा लामतुरे यांचे उदाहरण नागरिकांच्या वारसाजागरूकतेचे महत्त्व दाखवते; मात्र स्थानिक गौरवाला अचूक पुरावा, कालक्रम आणि प्रामाणिक अर्थनिर्णयनाची जोड आवश्यक आहे.[18]

६. आव्हाने आणि विकासासाठी दिशा

दोन्ही संस्थांसाठी अद्ययावत आणि परस्परसुसंगत डिजिटल दस्तावेजीकरण ही प्राथमिक गरज आहे. प्रत्येक वस्तूचा स्थायी क्रमांक, पूर्वीचा क्रमांक, प्राप्तिस्थळ, प्राप्तीप्रकार, सामग्री, मोजमाप, कालखंड, स्थिती, छायाचित्र, स्थानबदल, संवर्धन-इतिहास आणि संबंधित प्रकाशन एकाच नोंदप्रणालीत जोडले पाहिजेत. तेरसाठी लामतुरे यांच्या मूळ वह्या, देणगीची कागदपत्रे, जुन्या छायाचित्रांचा शोध आणि मौखिक साक्षींचे अभिलेखन विशेष महत्त्वाचे आहे; तेवीस हजारांहून अधिक वस्तूंच्या शासकीय प्राप्तीची नोंद या कार्याच्या प्रमाणाची जाणीव करून देते.[19]

संवर्धनासाठी 'एकच पद्धत सर्वांसाठी' हा दृष्टिकोन टाळावा. नागपूरमधील धातू, चित्रे, हस्तलिखिते, जीवाश्म आणि नैसर्गिक इतिहास नमुने तसेच तेरमधील हस्तिदंत, अस्थी, शंख आणि मृत्तिका यांची जोखीम वेगळी आहे. वार्षिक स्थिती-सर्वेक्षण, पर्यावरणीय नोंद, एकात्मिक कीटकव्यवस्थापन, प्रकाशनियंत्रण, योग्य पॅकिंग, अग्निसुरक्षा आणि आपत्ती आराखडा आवश्यक आहे. उपचारापेक्षा ऱ्हासाची कारणे कमी करणाऱ्या प्रतिबंधात्मक संवर्धनाला निधी व प्रशिक्षणात प्राधान्य द्यावे.[20]

प्रदर्शनात केवळ वस्तूचे नाव व कालखंड न देता तिची सामग्री, निर्मितीपद्धत, उपयोग, प्राप्तीचा संदर्भ, संबंधित समुदाय आणि इतिहासातील महत्त्व स्पष्ट करावे. नागपूरमध्ये ‘विदर्भाचा भौतिक व पर्यावरणीय इतिहास’ आणि तेरमध्ये ‘प्राचीन तगरचे नगरजीवन व व्यापार’ अशी विषयक संशोधनकेंद्रे विकसित करता येतील. मराठी, हिंदी व इंग्रजीतील डिजिटल सूची, उच्च-गुणवत्तेच्या प्रतिमा, त्रिमितीय नोंद, नकाशे आणि संदर्भग्रंथ उपलब्ध करावेत. संशोधक प्रवेश, शालेय कार्यक्रम, समुदायसहभाग आणि नियमित संग्रहप्रकाशन यांचा एकात्मिक आराखडा तयार केल्यास दोन्ही संस्था पर्यटनस्थळांपलीकडे सक्रिय ज्ञानकेंद्रे बनू शकतील.

विकासाचा प्राधान्यक्रम ठरविताना सर्व संग्रहालयांसाठी समान खर्चिक तंत्रज्ञान लागू करण्याऐवजी जोखीमाधारित दृष्टिकोन स्वीकारावा. प्रथम गळती, अस्थिर विद्युतव्यवस्था, कीटक, अयोग्य कपाटे, अपूर्ण नोंदी आणि चुकीची हाताळणी यांसारख्या मूलभूत धोक्यांवर उपाय करावा; त्यानंतर प्रयोगशाळा, त्रिमितीय नोंद किंवा आधुनिक प्रदर्शन यांसारखे प्रगत प्रकल्प हाती घ्यावेत. प्रत्येक संस्थेने वार्षिक संवर्धन व दस्तावेजीकरण उद्दिष्टे निश्चित करून पूर्ण झालेली कामे, प्रलंबित जोखीम आणि आवश्यक तज्ज्ञ सेवा यांचा सार्वजनिक अहवाल तयार करावा. नागपूर व तेर यांच्यात संशोधक, संवर्धक, छायाचित्रकार आणि माहिती-तंत्रज्ञान तज्ज्ञांची सामायिक सेवा विकसित केल्यास मर्यादित संसाधनांचा अधिक परिणामकारक वापर होऊ शकतो.

७. निष्कर्ष

मध्यवर्ती वस्तुसंग्रहालय, नागपूर आणि कै. रामलिंगप्पा लामतुरे शासकीय वस्तुसंग्रहालय, तेर ही महाराष्ट्राच्या इतिहासाची भिन्न परंतु परस्परपूरक ज्ञानकेंद्रे आहेत. नागपूरचे संग्रहालय शासनप्रेरित बहुविषयक परंपरेतून विदर्भ आणि मध्य भारताचा विस्तृत सांस्कृतिक, सामाजिक व नैसर्गिक पट मांडते. तेरचे संग्रहालय स्थानिक वारसाजागरूकतेतून विकसित होऊन प्राचीन तगरच्या भौतिक संस्कृतीला स्थळविशिष्ट एकात्मता प्रदान करते. नागपूरचे बलस्थान विषयवैविध्य, दीर्घ कालव्याप्ती आणि तुलनात्मक संशोधनात आहे; तेरचे बलस्थान स्थानिक संदर्भ, कारागिरी, व्यापार आणि दैनंदिन जीवनाच्या सूक्ष्म पुराव्यांत आहे.

या संस्थांचे भविष्य नवीन इमारती किंवा आकर्षक प्रदर्शनांपुरते मर्यादित नसून विश्वासार्ह नोंदणी, स्रोतसंदर्भ, सामग्रीनिहाय संवर्धन, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, संशोधनप्रकाशन आणि सार्वजनिक सहभाग यांवर अवलंबून आहे. वस्तूचे सौंदर्य जपण्याइतकेच तिचा प्राप्तिसंदर्भ, माहिती आणि

ऐतिहासिक सत्यता जतन करणे आवश्यक आहे. या तत्त्वांवर आधारित व्यवस्थापन केल्यास दोन्ही संग्रहालये महाराष्ट्राच्या अधिक समतोल, लोककेंद्रित आणि पुराव्याधारित इतिहासलेखनासाठी दीर्घकाळ मूलभूत स्रोत राहतील.

संदर्भ नोंदी

1. Maharashtra (India), Gazetteers Department, Nagpur District Gazetteer, Directorate of Government Printing, Stationery and Publications, Maharashtra State, revised edition, 1966, chap. 19, “Central Museum” (official online edition unpaginated; exact section locator used).
2. Ibid., chap. 19, “Central Museum—Art and Industry” (official online edition unpaginated).
3. Ibid., chap. 19, “Central Museum—Archaeology” (official online edition unpaginated).
4. Ibid., chap. 19, “Central Museum—Anthropology; Paintings; Geology; Natural History” (official online edition unpaginated).
5. Ibid., section “Museum—Educational Facilities” (official online edition unpaginated).
6. देव, प्रा. शांताराम भालचंद्र, तेर, पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, आवृत्तीची नोंद उपलब्ध नाही, १९८६, पृ. १–२.
7. देव, प्रा. शांताराम भालचंद्र, कित्ता, पृ. १०–१२.
8. Deshpande, M. N., ed., Indian Archaeology 1970–71—A Review, Archaeological Survey of India, Government of India, first edition, 1974, p. 80.
9. Patil (Shahapurkar), Dr. Maya J., Virag Gopal Sontakke, Vilas Wahane, Arati Aley, Jaya Gholwe, Amol Gote, Dnyaneshwari Hajare, Pankaj Goyal, Tejavikho Chase, and Amol Kulkarni, “A Preliminary Report of Excavations at Ter (Tagar), District Osmanabad, Maharashtra (2014–2015),” Man and Environment, vol. 47, no. 2, edition not applicable, 2022, pp. 51–52.
10. Ibid., pp. 59–61.

11. Patil (Shahapurkar), Dr. Maya J., “New Approach to the Ivory and Bone Artifacts from Tagar (Ter), District Osmanabad, Maharashtra,” International Journal of Health Sciences, vol. 6, suppl. 1, edition not applicable, 2022, pp. 5798–5803.
12. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, कै. रामलिंगप्पा लामतुरे शासकीय वस्तुसंग्रहालय, तेर (जि. उस्मानाबाद)—एक अभ्यास, अप्रकाशित वस्तुसंग्रहालयशास्त्र पदव्युत्तर पदविका प्रकल्प अहवाल, आवृत्ती लागू नाही, २०११, PDF पृ. ८१–८२.
13. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, कित्ता, PDF पृ. ८३–८५.
14. Maharashtra (India), Gazetteers Department, op. cit., chap. 19, “Central Museum” (official online edition unpaginated).
15. देव, प्रा. शांताराम भालचंद्र, उपरोक्त, पृ. १०–१६.
16. Patil (Shahapurkar), Dr. Maya J., et al., op. cit., pp. 51–63.
17. Maharashtra (India), Gazetteers Department, op. cit., section “Museum—Educational Facilities” (official online edition unpaginated).
18. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, उपरोक्त, PDF पृ. ८६–८७.
19. Deshpande, M. N., ed., op. cit., p. 80.
20. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, उपरोक्त, PDF पृ. ८१–८५.